

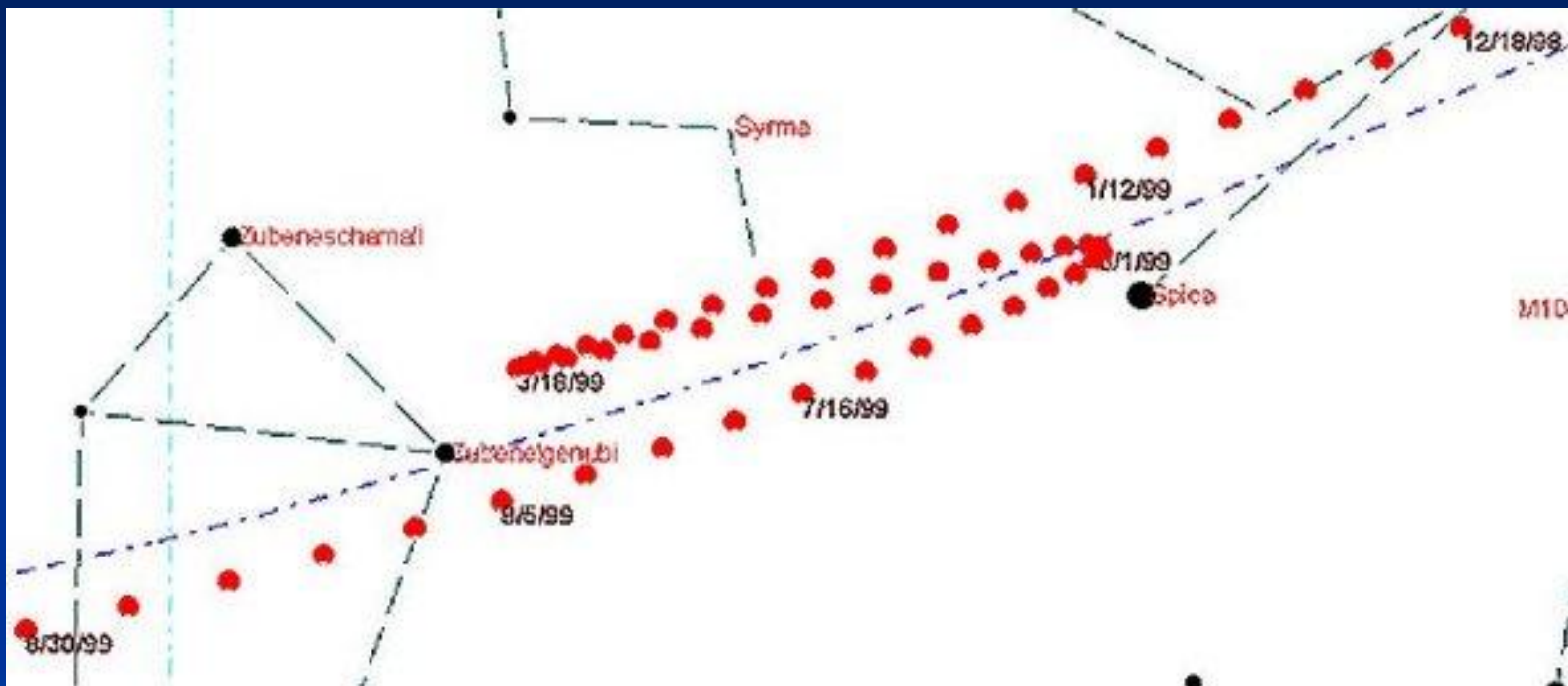
Metaforák és képletes modellek a kora-modern csillagászatban: Kopernikusz és Kepler

Tudománytörténet és kommunikáció

2014. március 10.

A bolygómozgás problémája:

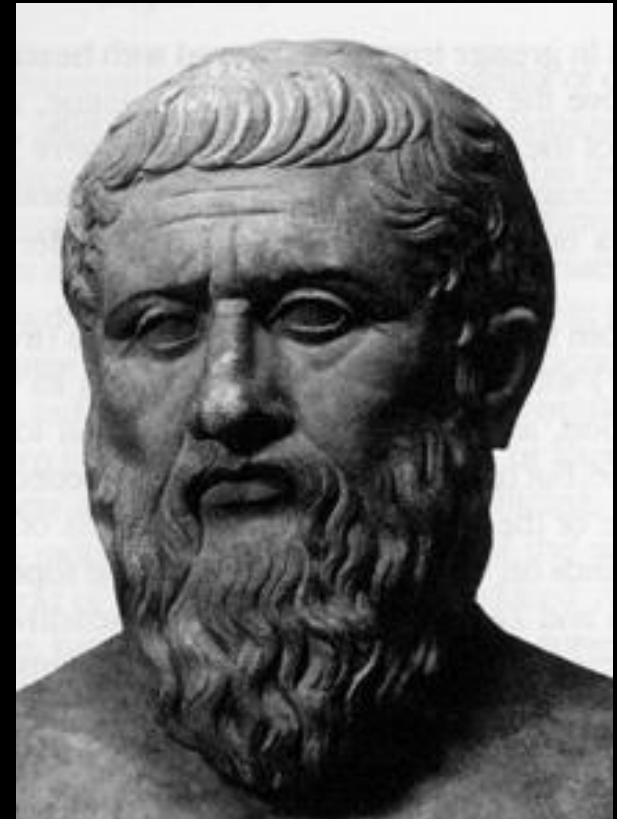
A Mars látszó pozíciói a csillagos ég háttérén (1998. dec. 18 – 1999. aug. 30)

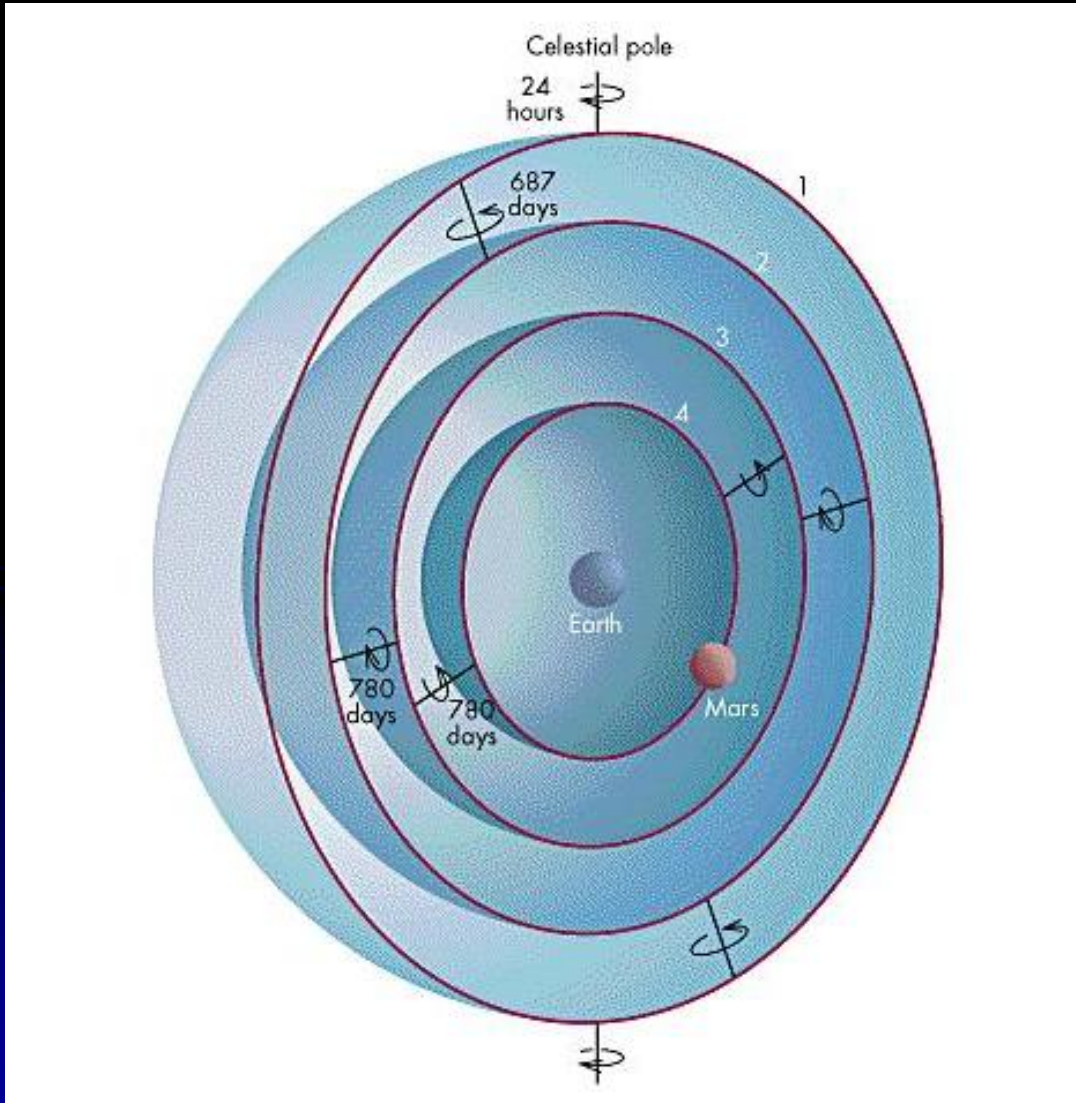
Milyen geometriai modellel írható le a bolygók „bolyongó” mozgása?

A platóni Akadémia programja

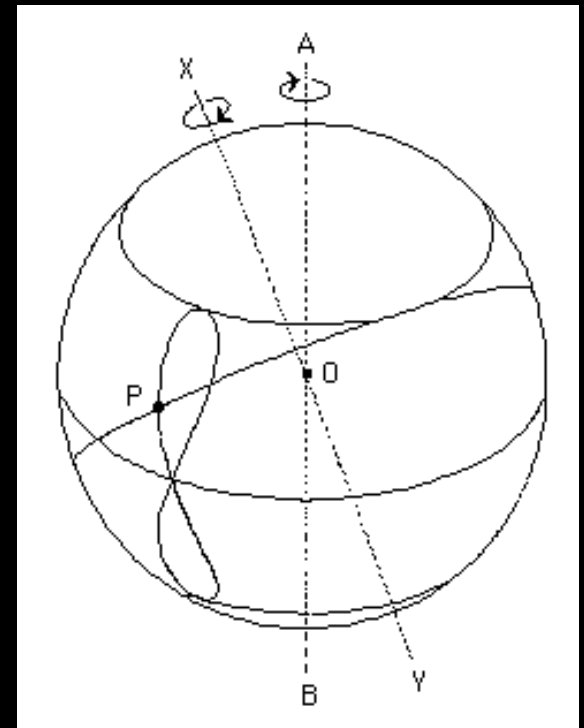
- Az égbolt tökéletességéhez csak a szabályos, egyenletes körmozgás méltó
- Feladat: szabályos körmozgásokból összerakni a látszólagos mozgást: modell
- A „jelenségek megőrzése”: a modell feladata az észlelt adatokkal való egyezés, nem a „valóság igaz leírása”

Eudoxosz megoldása (i.e. 4. század)

Bolygónként 4 gömbhéj (szféra) forgásának eredője a mozgás. A belső kettő felelős a „hurkokért”:

Schema huius præmissæ diuisionis Sphærarum.

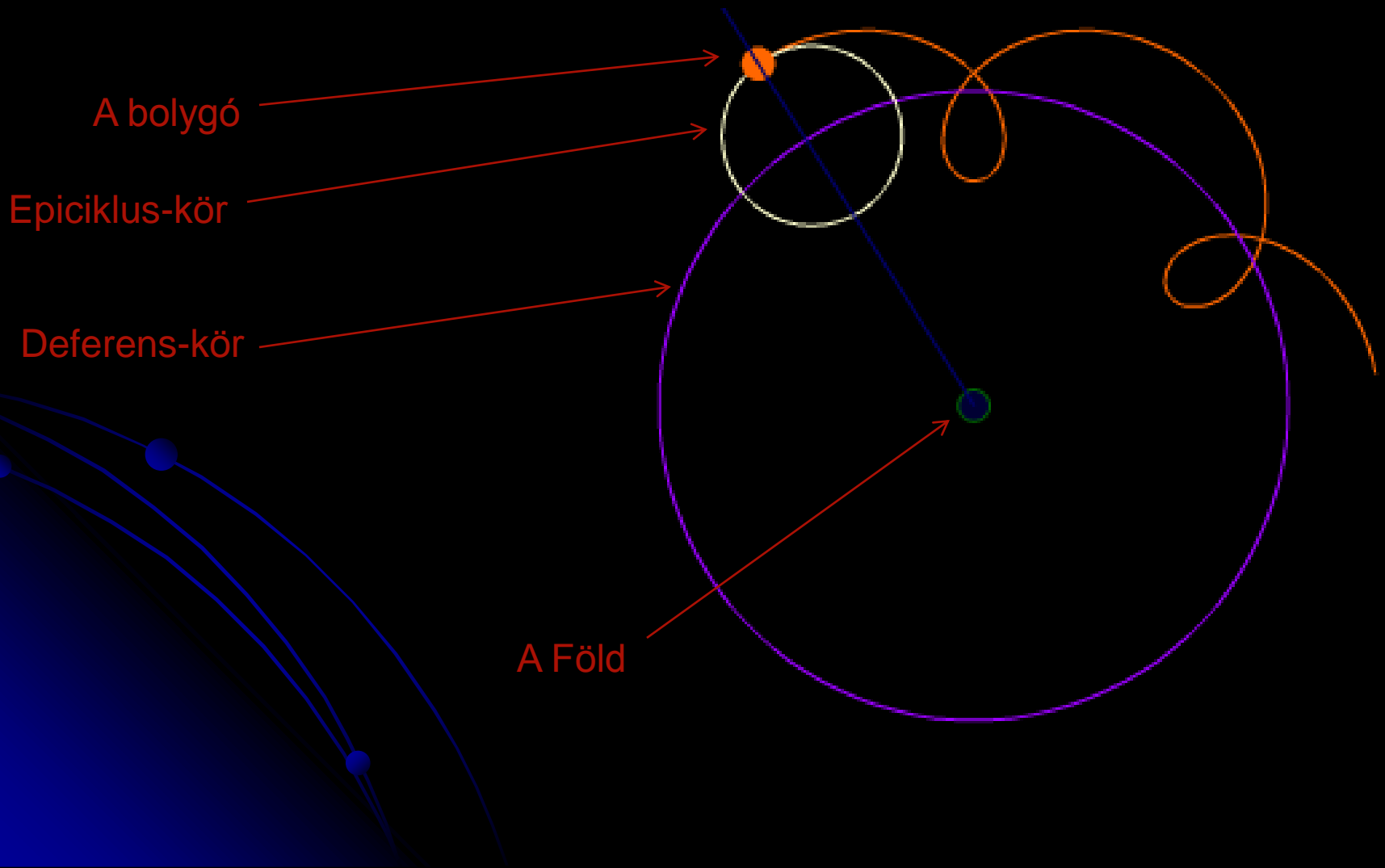

A kozmosz arisztotelianus-középkori szféra-modellje

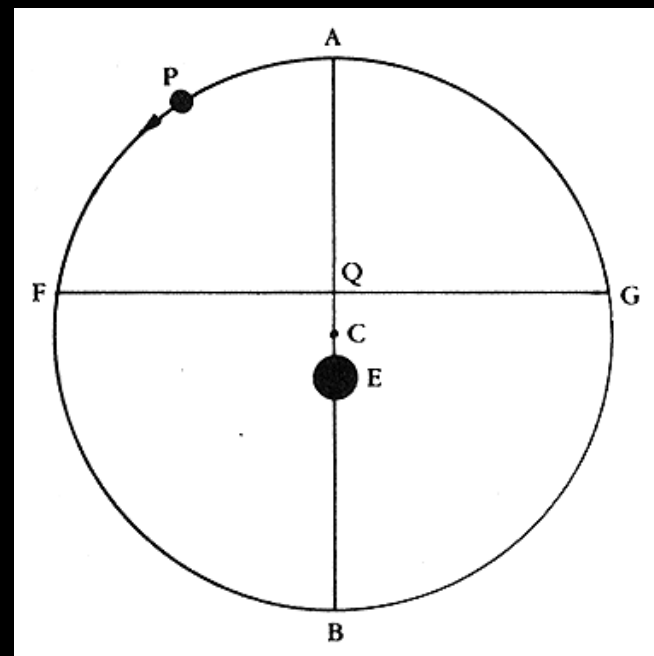
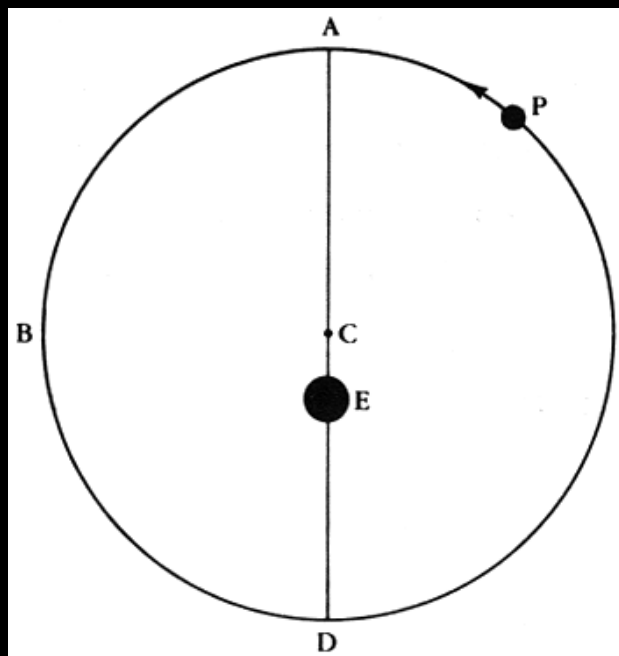
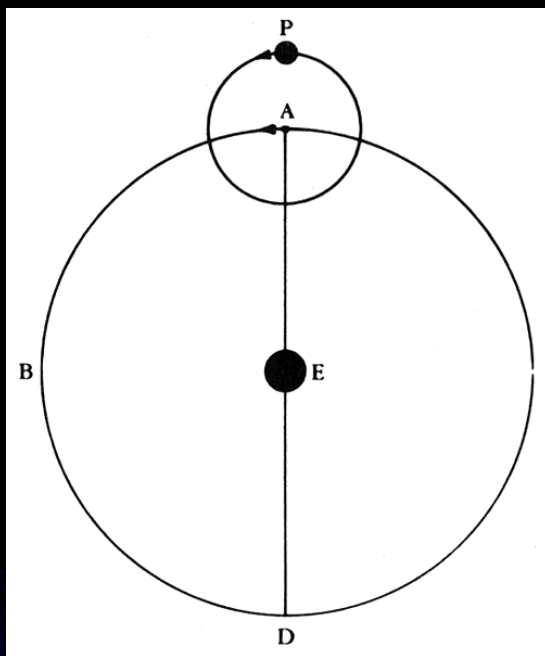
(Forrás: Petrus Apianus: *Cosmographia*, 1539)

Szféra: tökéletes anyagból (kristály v. folyadék), ami átlátszó, örökkévaló, romolhatatlan, megbonthatatlan, stb. (nincs minőségi vagy mennyiségi változás, nincs keletkezés és pusztulás, csak örök körmozgásra képes).

Ptolemaiosz megoldása (i.sz. 2. század)

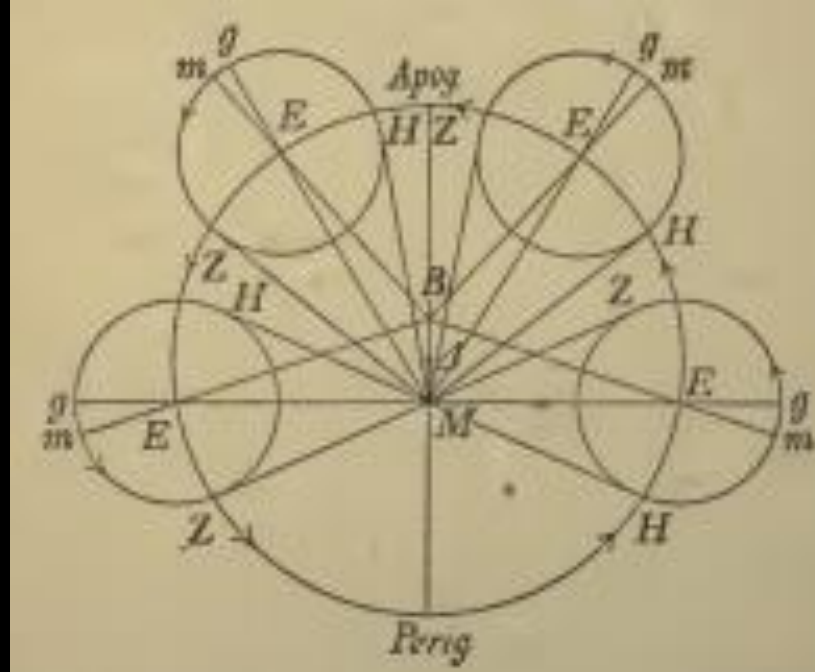
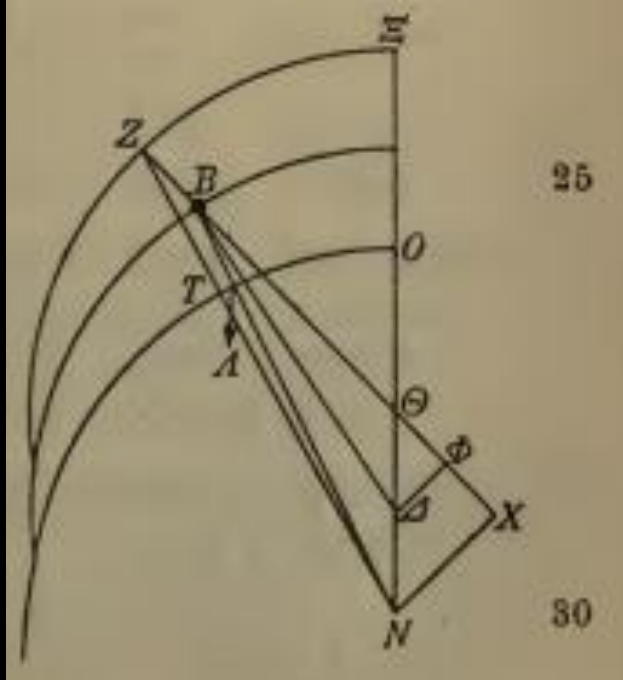
Ptolemaiosz matematikai eszközei

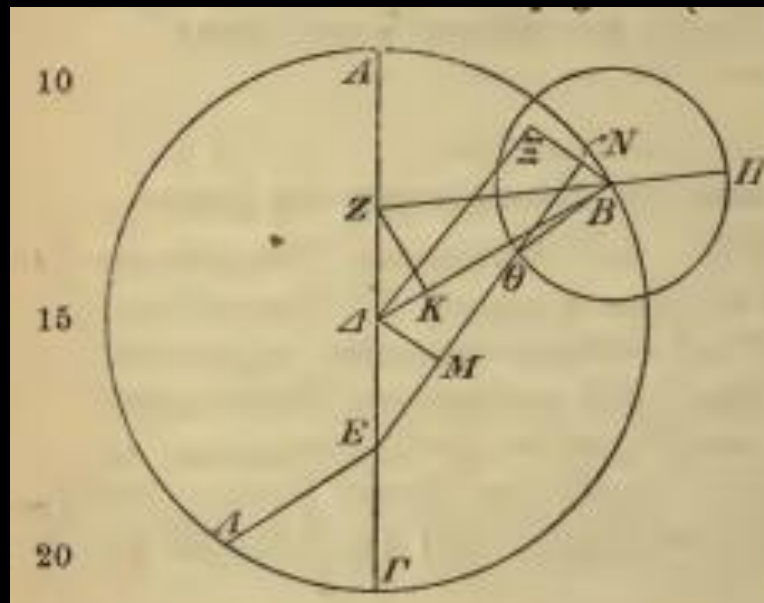
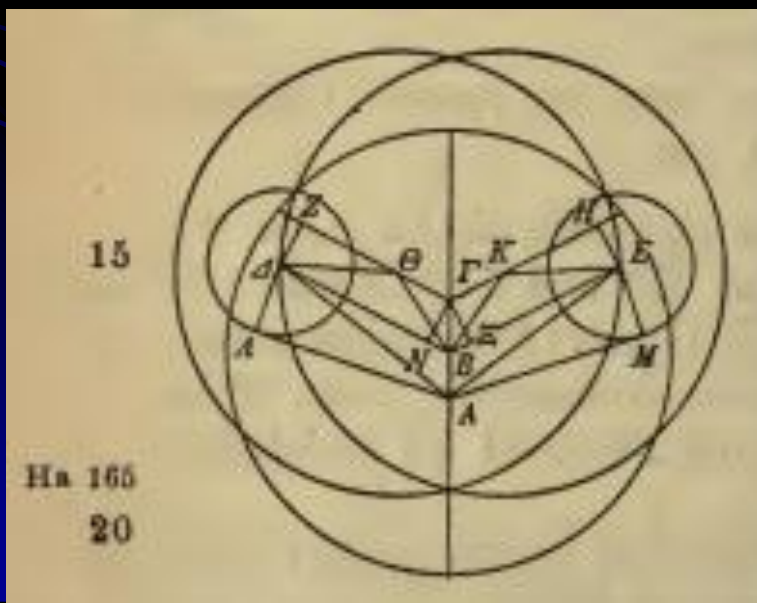
Epiciklus/Deferens kör:
a nagyobb D körön
mozog a kisebb E kör
kp-ja (A), az eredő
mozgás (P) hurkos
keringés

Excenter kör: a D-kör
kp-ja (C) nem esik
egybe a Földdel (E), C
keringhet E körül

Ekvánszont (Q): a D-
körön a P pont mozgása
nem egyenletes, hanem
csak a Q pontból nézve
tűnik egyenletesnek

Ábrák bolygópálya-számításhoz Ptolemaiosznál

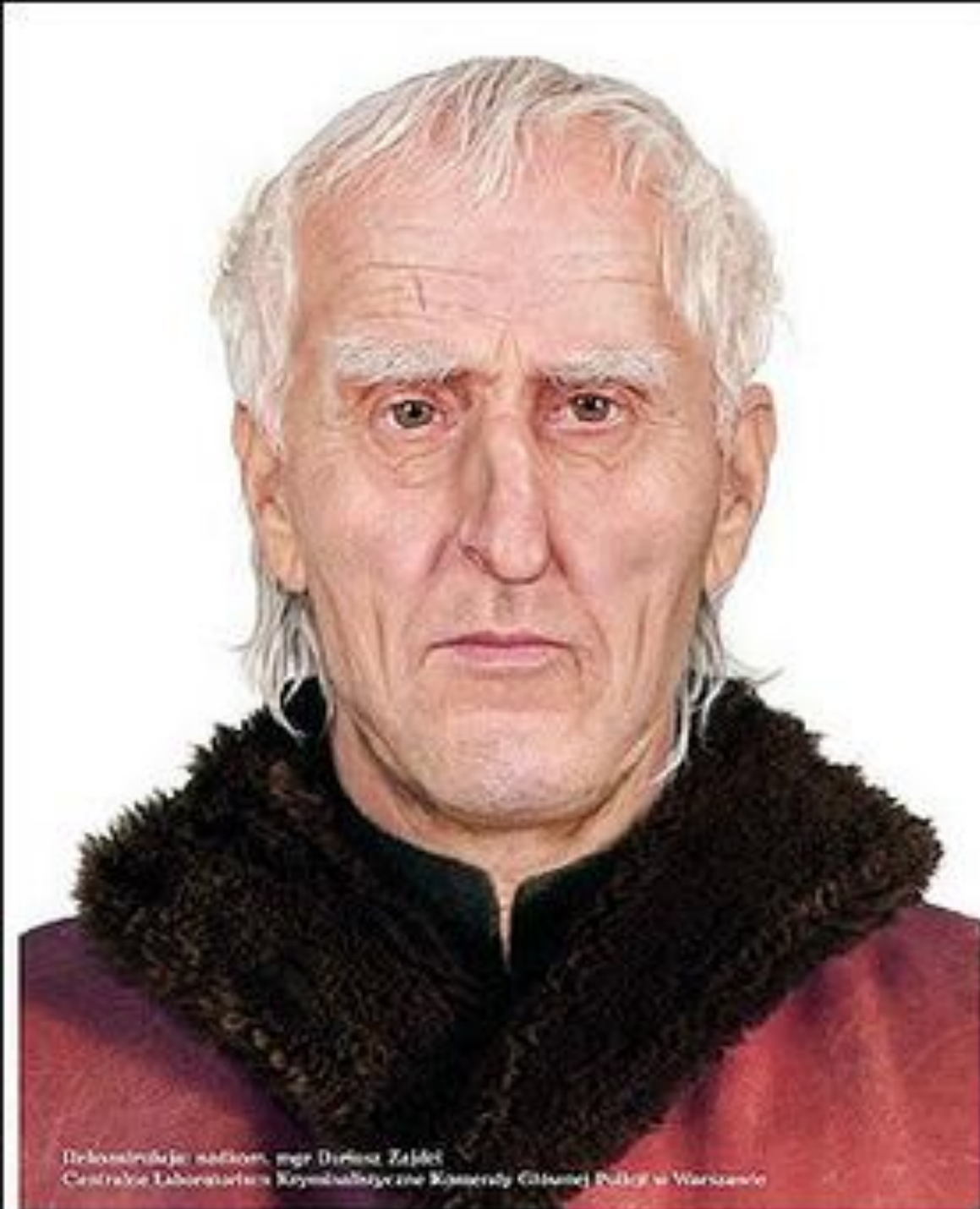

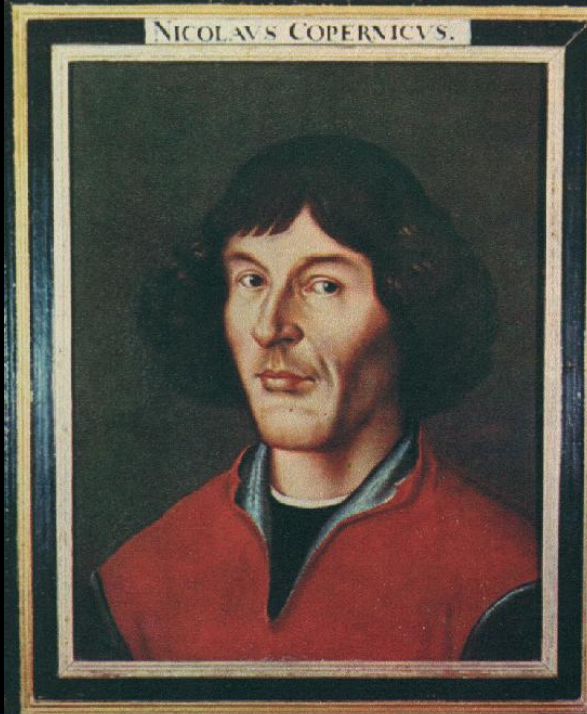
Az „instrumentalista” pozíció

- A csillagászati modellek („hipotézis”) nem úgy írják le a dolgokat, ahogy azok vannak, hanem csak „megmentik a jelenségeket”
- „még ha ezek a hipotézisek lehetővé is teszik a jelenségek megmentését, akkor sem fontos, hogy igaznak mondjuk őket, mert a csillagokat illető jelenségeket talán más módon is meg lehetne menteni”
(Aquinói Szent Tamás)

**Nicolaus
Kopernikusz
(1473-1543)**

Kopernikusz obszervatóriuma és szobája

Instrumentalizmus az Előszóban

- „A csillagász feladata az, hogy bonyolult megfigyelések révén egybegyűjtse az égi mozgások történetét, és ekkor – minthogy akárhogy érvel is, e mozgások valódi okait képtelen feltárni – kigondoljon vagy megszerkesszen tetszése szerint bármilyen hipotézist, amely alapján a mondott mozgások kiszámíthatók a geometria elveit követve mind a múltra, mind a jövőre. Művészete mindkét területre kiterjed, hiszen hipotéziseinek nem szükséges igaznak lenniük, vagy akár valószínűnek, hanem elegendő olyan számításokkal szolgálniuk, amelyek egyeznek a megfigyelésekkel...”

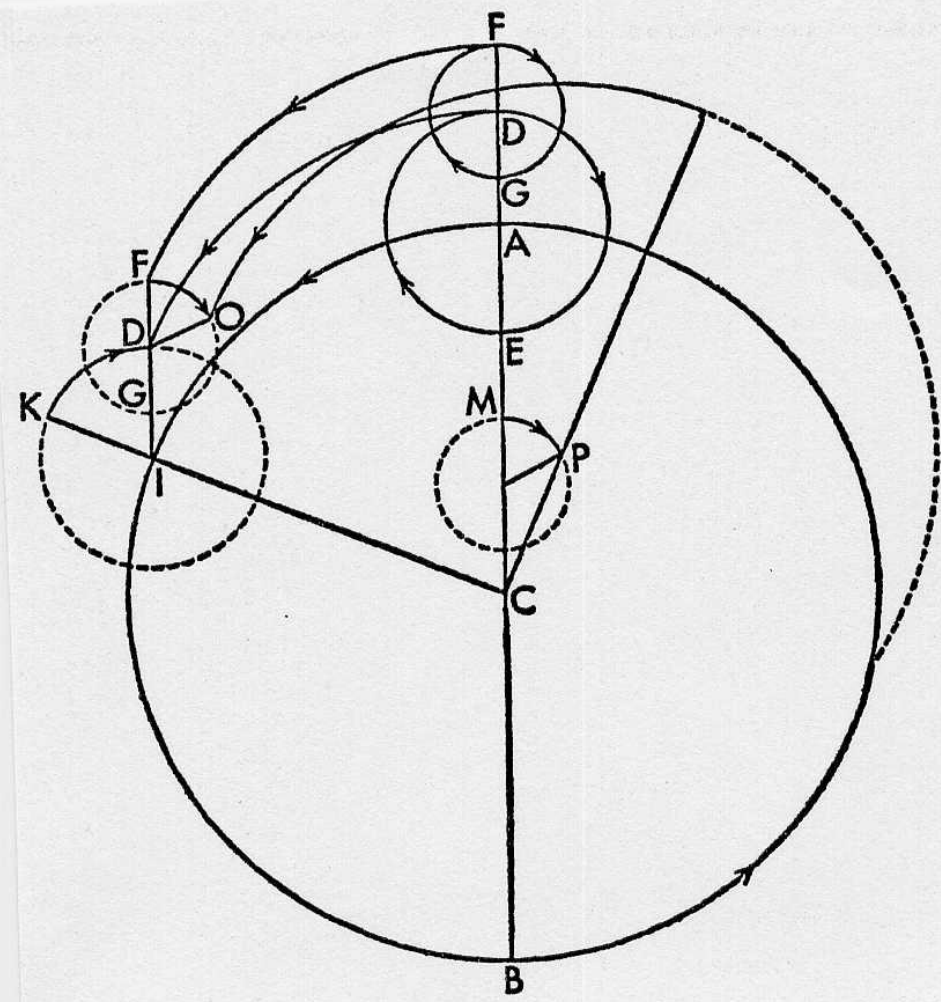
(1543, *De Revolutionibus*. a szöveg forrása: Andreas Osiander)

A „szép” és a „csúnya” kopernikuszi modell

ratiōne salua manēte, nemo em̄ cōmentitōre allegabit
 ꝛ ut magnitudinē ordinū multitudine ipse metatur, ordo spha-
 rarum sequitur in hunc modū: a sumo capientes intemū.
 prima et summa omnium est stellarum
 fixarum sphaera septima
 et omnia continēs

aliqui:
 in deducione motus terrestris assignabimus causam. Sequitur
 errantium primus Saturnus: qui xxx annos suū complet circuitū
 itū post hunc Iupiter duodecimā huiusmodi revolutionis mobilis. Demum
 Mars vultū qui biennio circuit. Quartū in ordinē ānna revolu-
 tio huiusmodi optinet: in quo terra cum orbe Lunari tamē spūaliū
 contineri dicimus. Quinto loco Venus nono mense rediūbitur

Kopernikusz a *De revolutionibus* előszavában:

A ptolemaioszi csillagászat művelőiről:

„Arra sem voltak képesek, hogy felfedezzék vagy levezessék a *legfontosabb belátást*, vagyis az univerzum szerkezetét és részeinek valódi *szimmetriáját*. Ellenben pontosan úgy jártak el, mint aki különböző helyekről vesz kezeket, lábakat, fejet és más részeket, melyek gyönyörűen vannak ugyan megformálva, de nem ugyanahhoz a testhez tartoznak és így nem felelnek meg egymásnak – az ilyenekből inkább egy szörnyet, semmint embert lehet összeállítani.”

A „szimmetria”-fogalom története

- *Szün + metria*: együtt-mérhetőség, összemérhetőség
- Püthagoreus matematika
- Marcus *Vitruvius* Pollio (római építész, i.e. 1. sz.):

„A szimmetria egy mű részeinek megfelelő elrendezése, valamint a részeknek és általában az egésznek a viszonya, egy bizonyos részhez mint mércéhez képest. Így például az emberi testben egyfajta szimmetrikus harmónia áll fenn az alkar, a láb, a tenyér, az ujj és egyéb kis részek között; és ugyanez a helyzet a tökéletes épületekkel is.”

(*Tíz könyv az építészetről*)

„Az arány a teljes mű részeinek mértékei közti, illetve az egész és egy mércéül szolgáló része közti megfelelés. Ebből származnak a szimmetria elvei.”

(Ugyanott, a templomépítés alapelveiről)

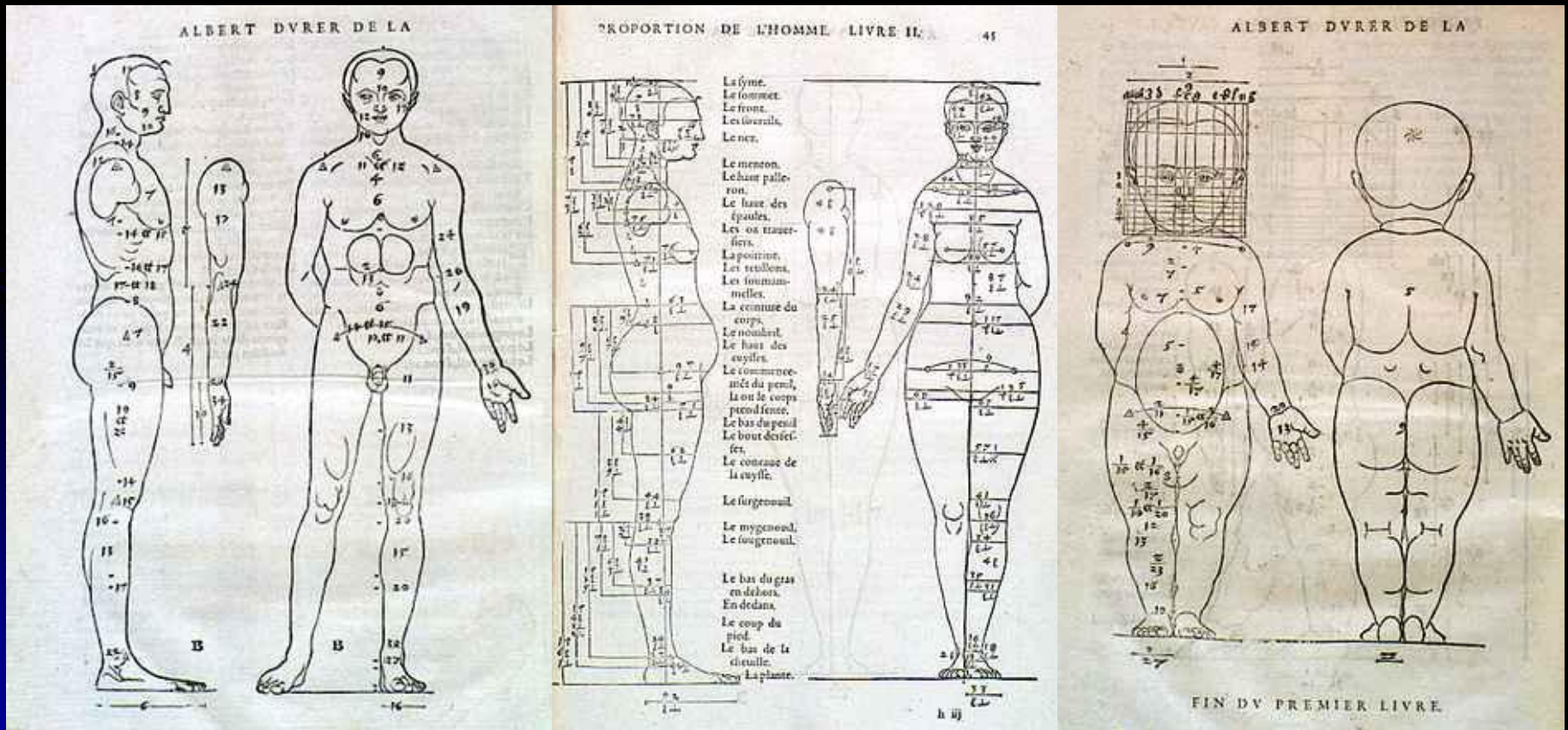

Szimmetria a reneszánsz korban 2: Dürer

„Mindenek felett meg kell találnunk a részek legbiztosabb és legmegfelelőbb közös mértékét. Ha ez sikerült, akkor kitartóan és állhatatosan követve ennek rendjét megformálhatjuk az egyes részeket, kicsiket és nagyokat, a szépség megragadásával közeledve a tökéletességhez.”

(Dürer: *Quatre livres sur la proportion*)

Mi a szörny?

- „örömmre szolgálna, ha tartózkodna a monstrózus (szörnyszerű) dolgoktól, mint amilyen a hosszú lábak és a rövid törzs kombinációja, vagy hosszú karok a keskeny mellkas mellett...”

(Leonardo)
- „Őszintén óhajtjuk, hogy a részek arányosak legyenek egymással, nem pedig rosszul és esztelenül összedobálva”

(Dürer)
- „pontosan úgy jártak el, mint aki különböző helyekről vesz kezeket, lábakat, fejet és más részeket, melyek gyönyörűen vannak ugyan megformálva, de nem ugyanahhoz a testhez tartoznak és így nem felelnek meg egymásnak – az ilyenekből inkább egy szörnyet, semmint embert lehet összeállítani.”

(Kopernikusz)

Szörnyek Hieronymus Bosch ábrázolásában

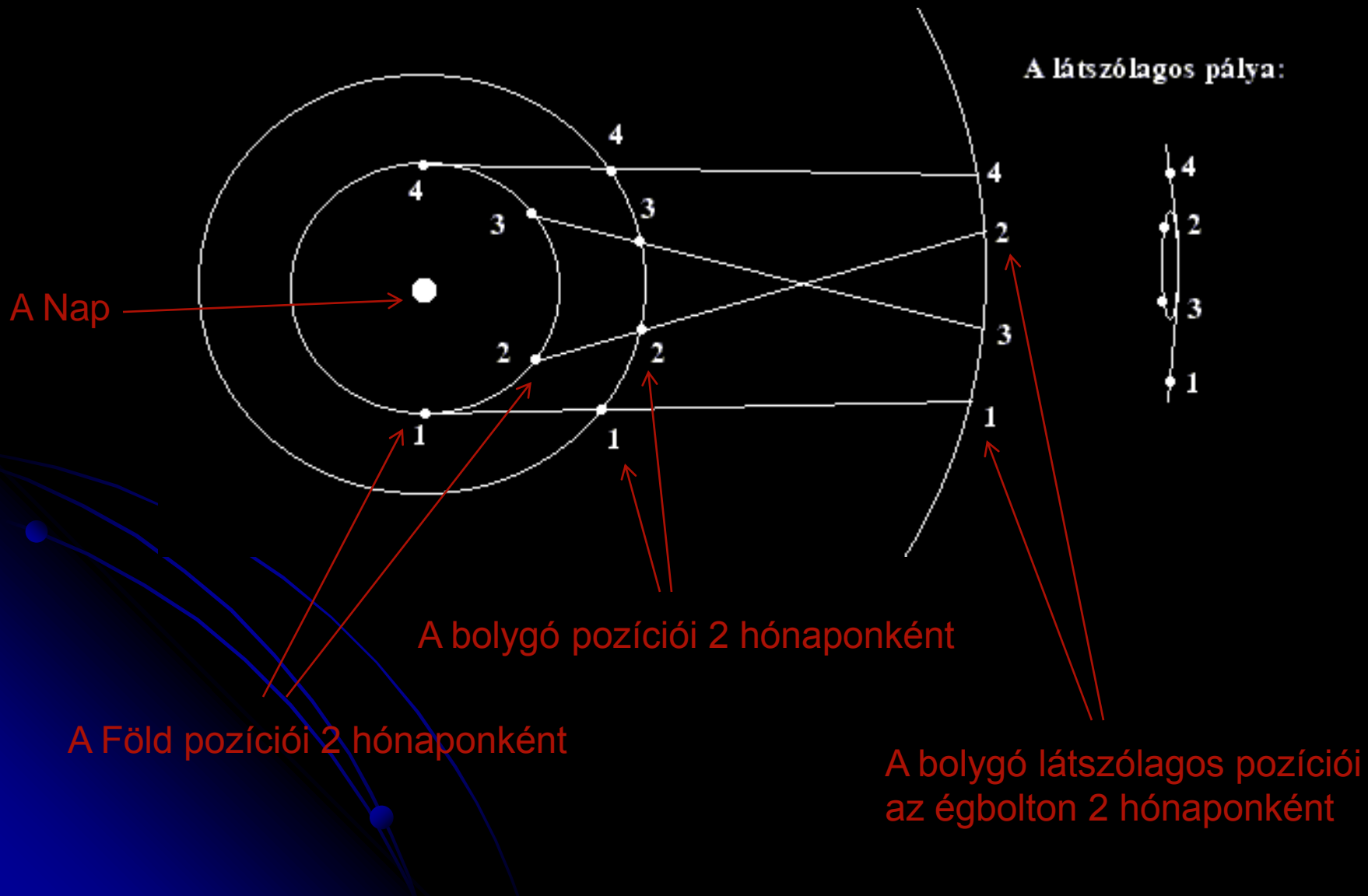

A kopernikuszi szimmetria valódi értelme

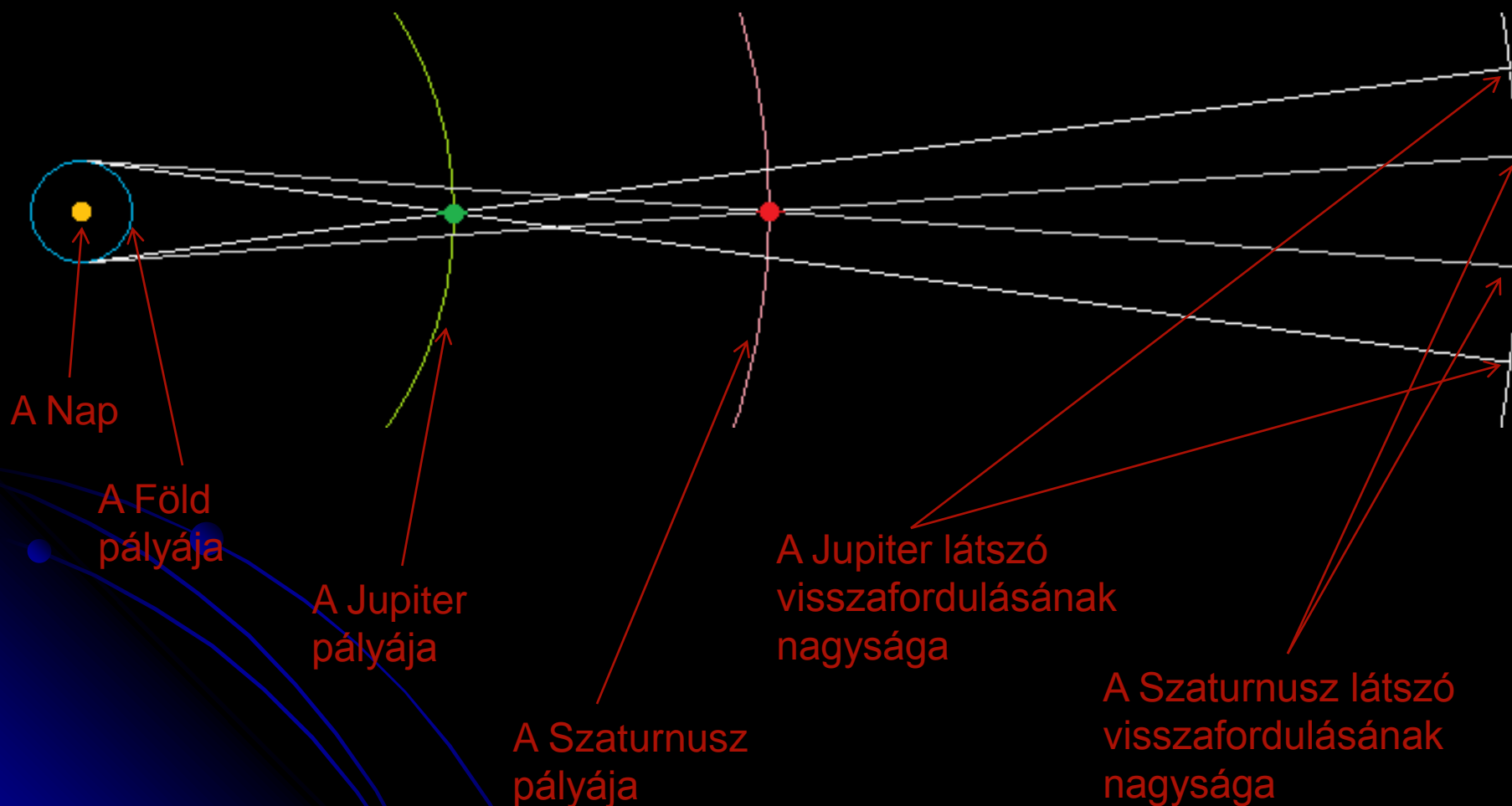
„A rendezettség mögött tehát a kozmosz csodálatos *szimmetriája* rejtőzik. Tiszta harmónia uralkodik a szférák mozgásában és méretében, mely másképpen fel sem fogható. Így ugyanis érthetjük, miért nagyobb a Jupiter progressziója és retrogressziója, mint a Szaturnuszé, ám kisebb, mint a Marsé (...) valamint azt is látjuk, hogy az ilyen oszcillációk miért gyakoribbak a Szaturnusznál, mint a Jupiternél (...) továbbá, hogy a Szaturnusz, a Jupiter és a Mars miért vannak közelebb a Földhöz, amikor oppozícióban állnak a Nappal, mint amikor elvesznek a Nap sugarai közt s majd újra előbukkannak onnan. (...) Mindezen jelenségek ugyanazon okból következnek, vagyis a Föld mozgásából.”

(*De revolutionibus*, I/10)

A hurkos mozgás magyarázata (külső bolygókra)

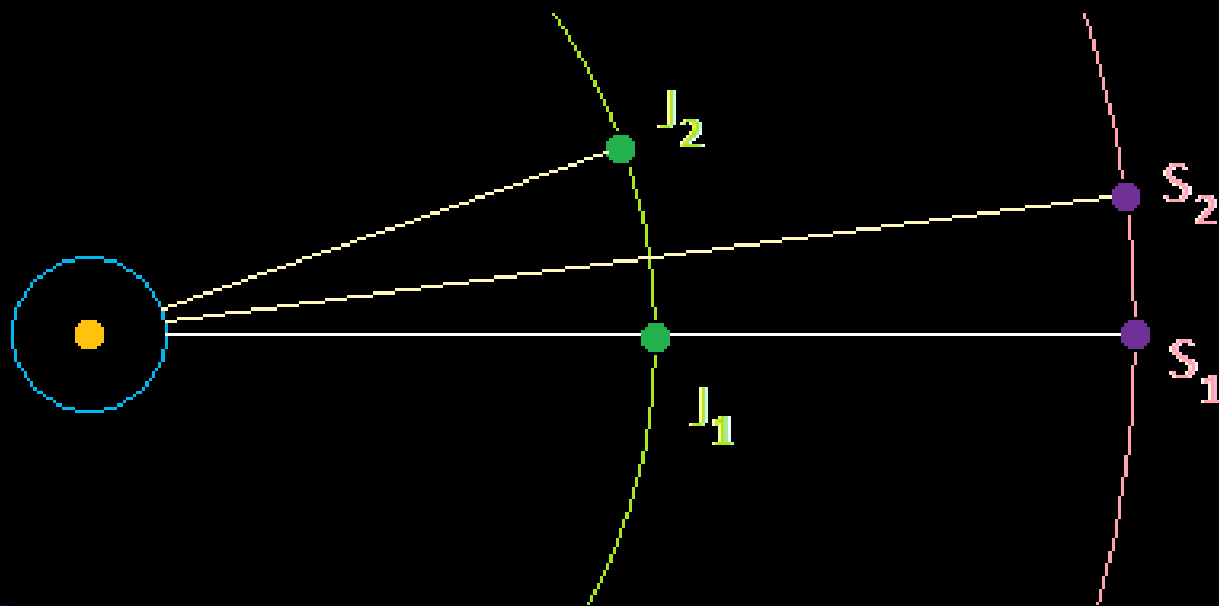

„miért nagyobb a Jupiter progressziója és retrogressziója, mint a Szaturnuszé”

(Megjegyzés: Ha figyelembe vesszük a bolygók haladását, a különbség még nagyobbá válik.)

„az ilyen oszcillációk miért gyakoribbak a Szaturnusznál, mint a Jupiternél”

T_0 : A Föld, a Jupiter (J_1) és a Szaturnusz (S_1) egy vonalban áll.

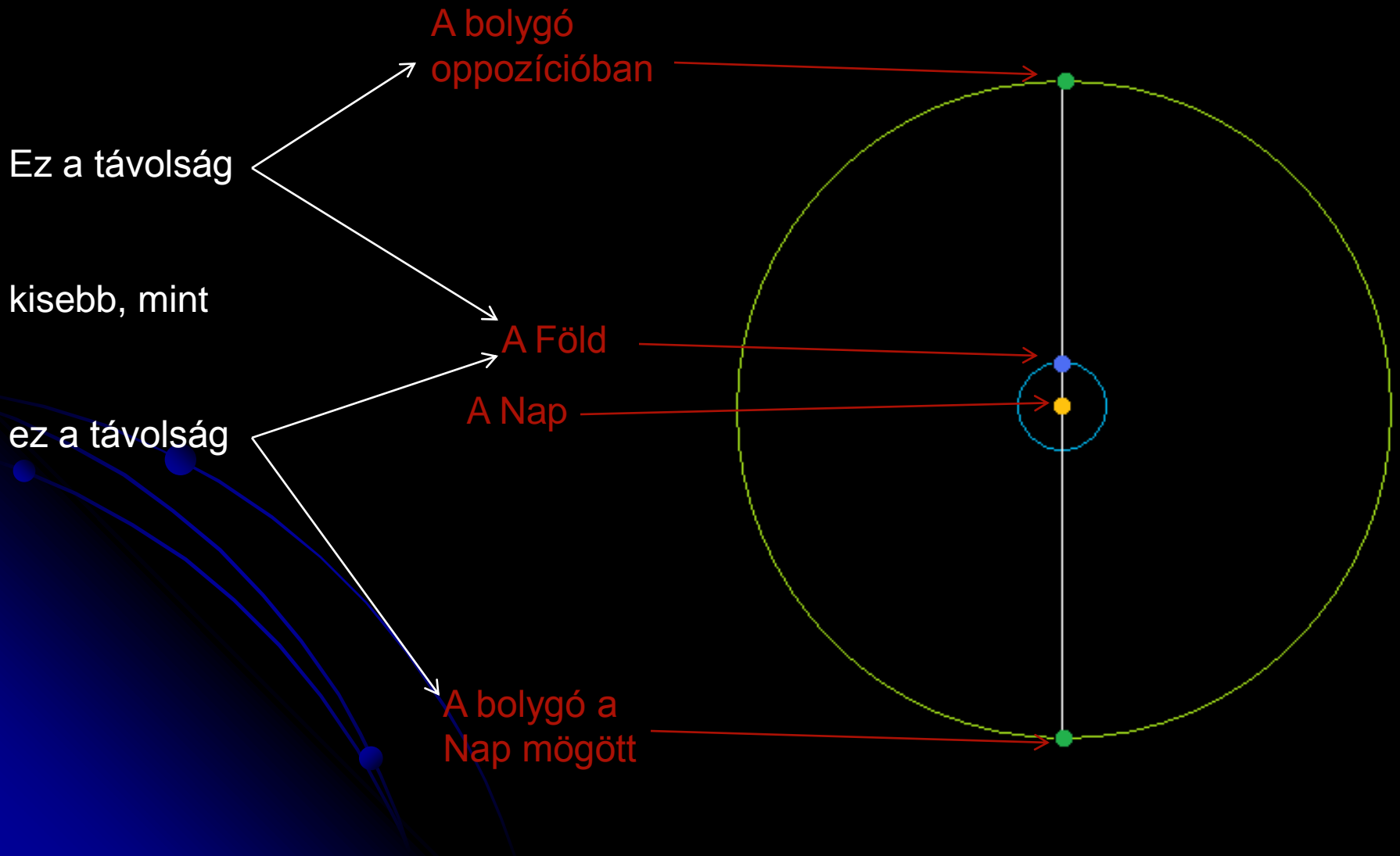
T_1 : Mire a Föld egyszer megkerüli a Napot, mindkét bolygó elmozdult a pályáján. A Föld először a Szaturnusszal (S_2) kerül egy vonalba.

T_2 : Ezután kerül egy vonalba a Jupiterrel (J_2).

(Minden egy vonalba kerülés egy visszafordulási hurok középpontja.)

„a Szaturnusz, a Jupiter és a Mars miért vannak közelebb a Földhöz, amikor oppozícióban állnak a Nappal, mint amikor elvesznek a Nap sugarai közt”

Miért a Nap van a középpontban?

„Mindenek közepén pedig ott trónol a Nap. Vajon lehetne-e jobb helyen ahhoz, hogy e gyönyörű *templom* minden zugát egyszerre beragyogja? Jogosan nevezik őt Lámpásnak, vagy mások a Világ Értelmének, vagy megint mások a Világ Urának. Hermész Triszmegisztosz a Látható Istennek nevezi, Szophoklész Élektrája pedig a Mindent-Látónak. Királyi trónján ül a Nap, és onnan uralja gyermekeit, a bolygókat, melyek körülötte járnak.”

(De revolutionibus, I/10)

- A Nap mint Isten metaforája hosszú múltra tekint vissza: Platón, Plinius, Ficino (neoplatonikus tradíció),

„A Jó természetét semmi sem mutatja jobban, mint a fény. Először, az érzékelhető testek közül a fény a legragyogóbb és legtisztább. Másodszor, semmi sem terjed olyan könnyen, gyorsan és ilyen messzire. Harmadszor, mint egy simnogatás, a fény finoman és határtalanul hatol át mindenben. Negyedszer, a fényt kísérő hő táplál és ápol mindent, és ő az egyetemes létrehozó és mozgató. (...) Nézzetek fel az égre, ti mind, a mennyei atya hívői! (...) Magát az Istent jelenti ott a Nap, és vajon ki merné állítani, hogy a Nap hamis?

(Ficino)

- majd folytatódik: Kepler, Galilei...

„A Nap a fény forrása, a termékeny hő háza, szépséges, tiszta, színtelen, a bolygók királya mozgásukban, a világ szíve hatalmában, a világ szeme szépségében, és az egyetlen méltó hely a Magasságos Isten számára, ha az anyagi világunkban keresne helyet magának, hogy ott lakozzék áldott angyalaival...”

(Kepler)

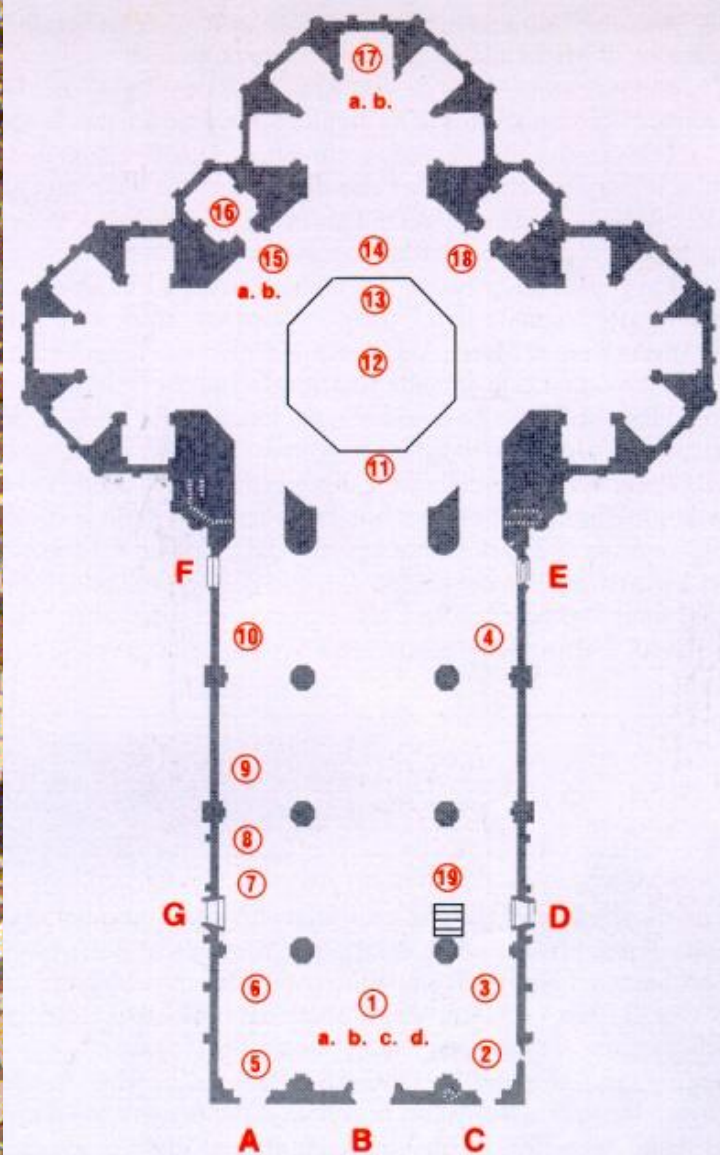

Raffaello: *La Disputa del sacramento* (Vatikán, Sala della Segnatura, 1509)

15/16. sz. fordulóján: vita arról, hogy az oltárnak hol kell lennie a templomban.

- Hagyományos (és mai) elképzelés: a bejárattól a legmesszebb, hogy aminél nagyobb teret kelljen átszelni a megközelítéséhez
- „Centralista” elképzelés: a templom geometriai középpontjában, hogy szimbolizálja a mindenre egyaránt kiterjedő hatalmat

⇒ A legtöbb központi oltáros templom 1490 és 1530 között születik

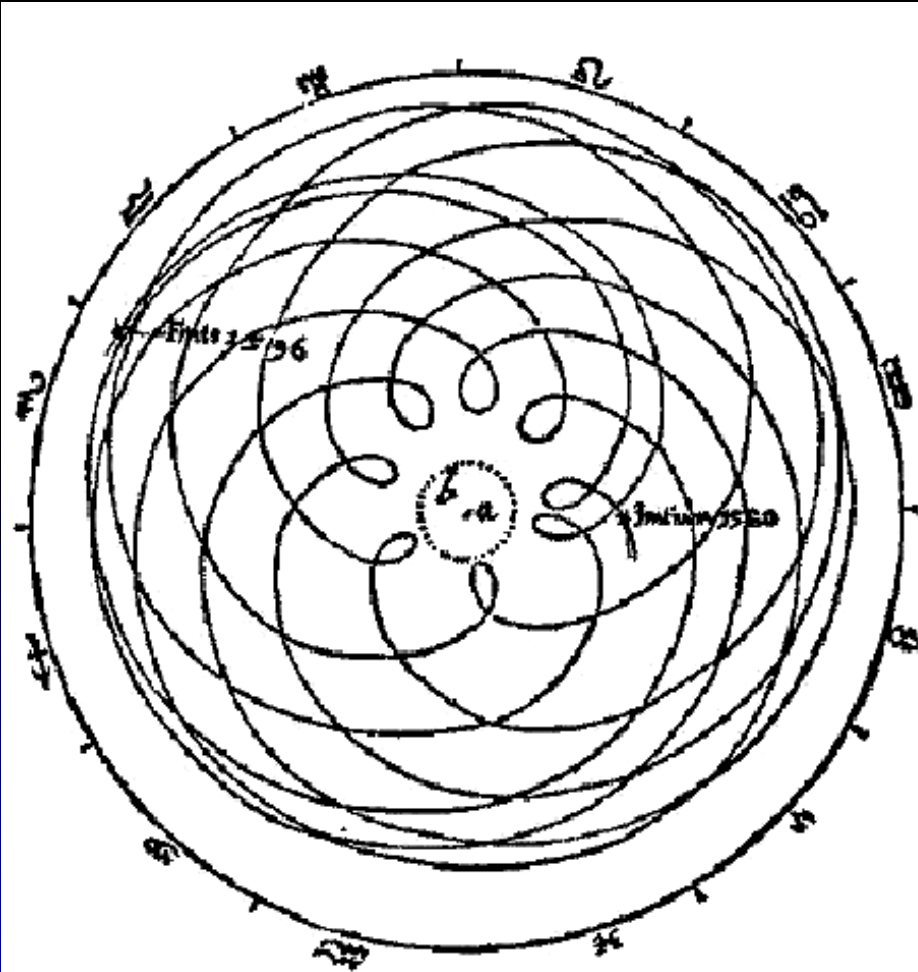

Az első központi oltáras templom: Santa Maria degli Angeli, Firenze
Építette: Filippo Brunelleschi (1377-1446)

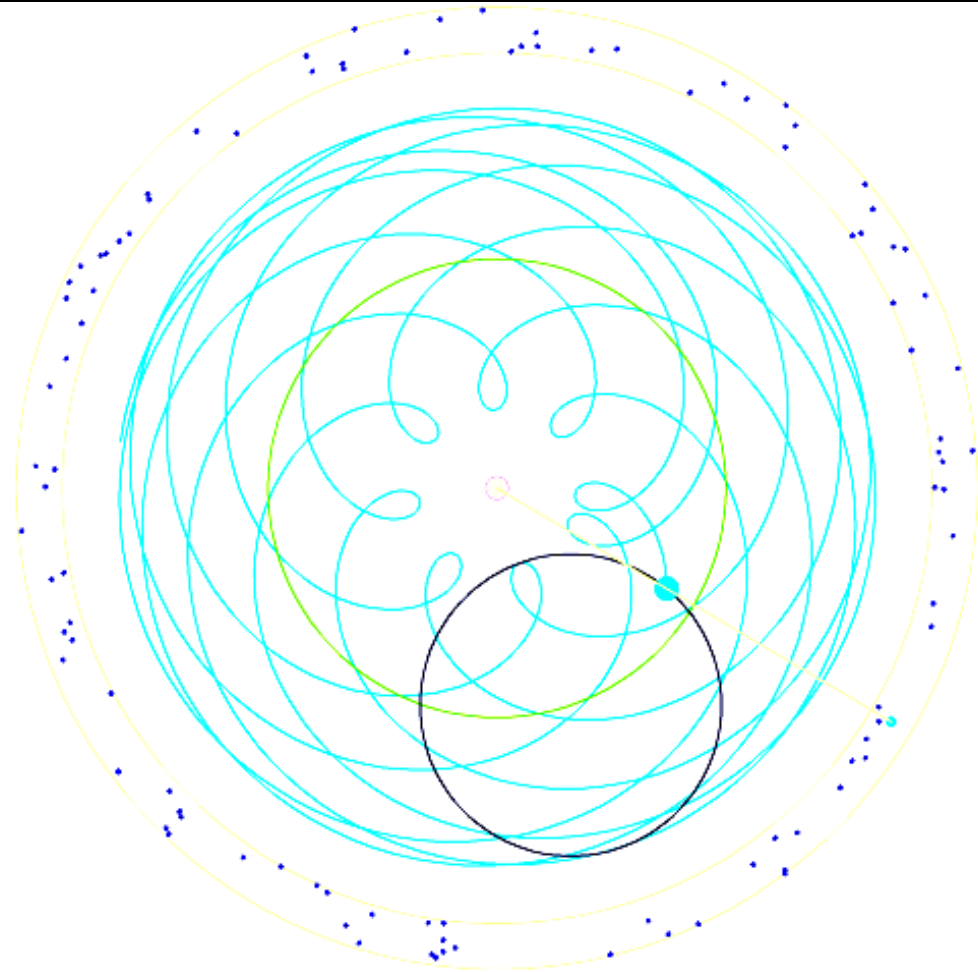

Johannes Kepler
(1571-1630)

A Mars pályája a ptolemaioszi rendszer szerint

Johannes Kepler, 1609

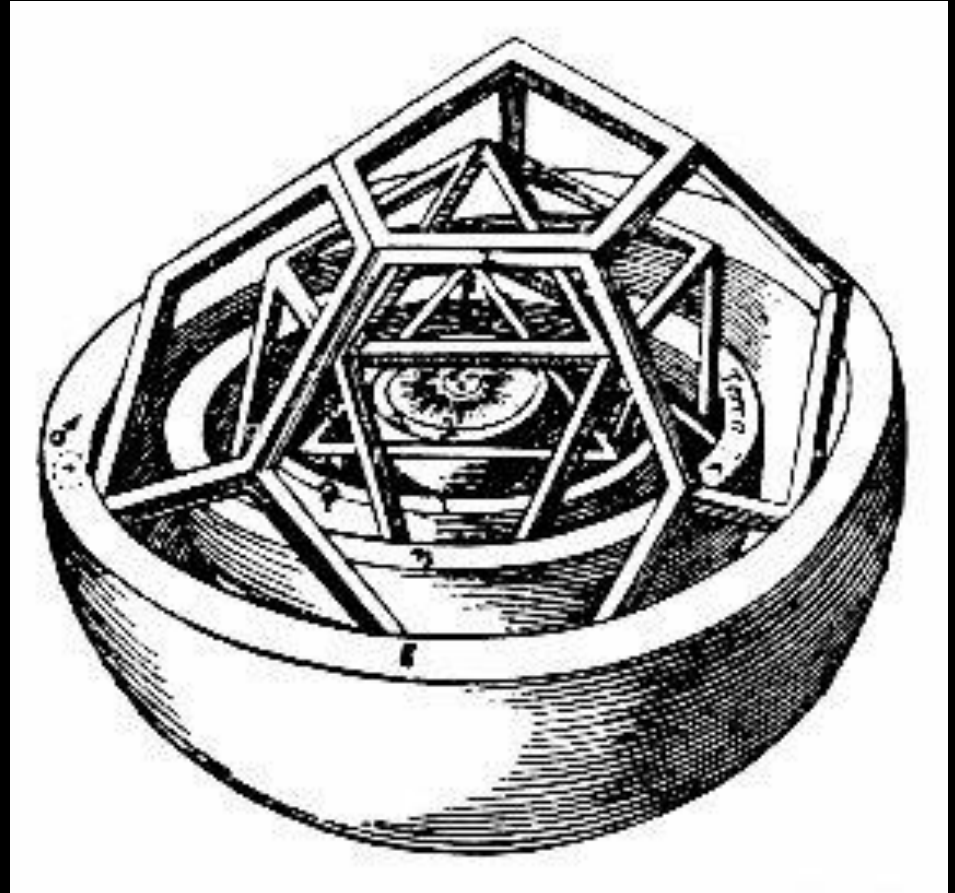
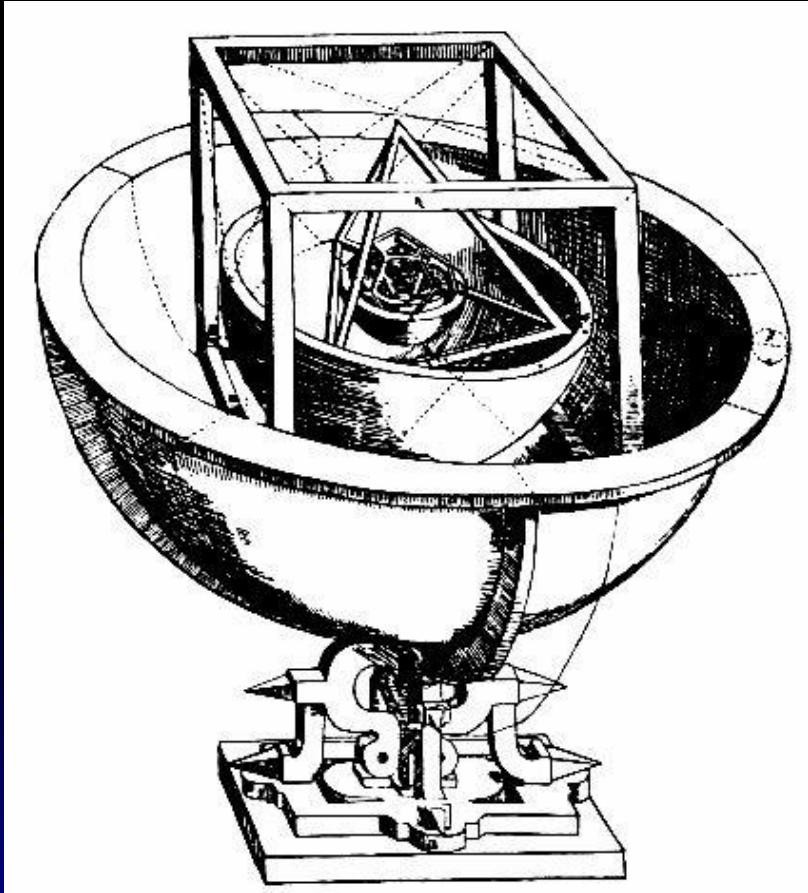
számítógép, 2008

A „világ harmóniája”

- A világ matematikai harmóniája ad választ a legfontosabb kérdésekre:
  - Miért pont 6 bolygó van? (A távcső felfedezése előtt ennyi.)
  - Ezek miért olyan távolságra keringenek a Nap körül egymáshoz képest, mint ahogy keringenek? (→ kopernikánus)
  - Miért lassabbak a távolabbi bolygók a közelebbiekénél?
- Minden addigi idők legpontosabb és legátfogóbb megfigyelési adataiban keresi a matematikai harmóniát:
  - négyzetes, köbös, stb. sorozatok
  - egyéb numerikus összefüggések (pl. trigonometrikus)
  - geometriai alakzatok: a Jupiter és a Szaturnusz szférája közé szabályos háromszög illeszthető → próba: Mars-Jupiter közé négyzet, Föld-Mars közé ötszög, stb.

Kepler geometriai kozmosza

Ez egyben választ ad az első két kérdésre!

Az öt platóni test

- **Tetraéder**
(4 háromszög)
- **Kocka**
(6 négyzet)
- **Oktaéder**
(8 háromszög)
- **Dodekaéder**
(12 ötszög)
- **Ikozaéder**
(20 háromszög)

Platón *Timaiosza* ezekből építi fel az anyagot:

tetraéder = tűz

kocka = föld

ikozaéder = víz

oktaéder = levegő

(dodekaéder = „kozmosz”)

Eukleidész *Elemek* 13. könyve:

megszerkeszti ezeket +

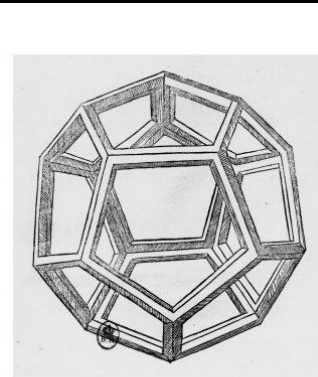
csak ez az öt szabályos test van

A korban nagy divat ezeket vizsgálni

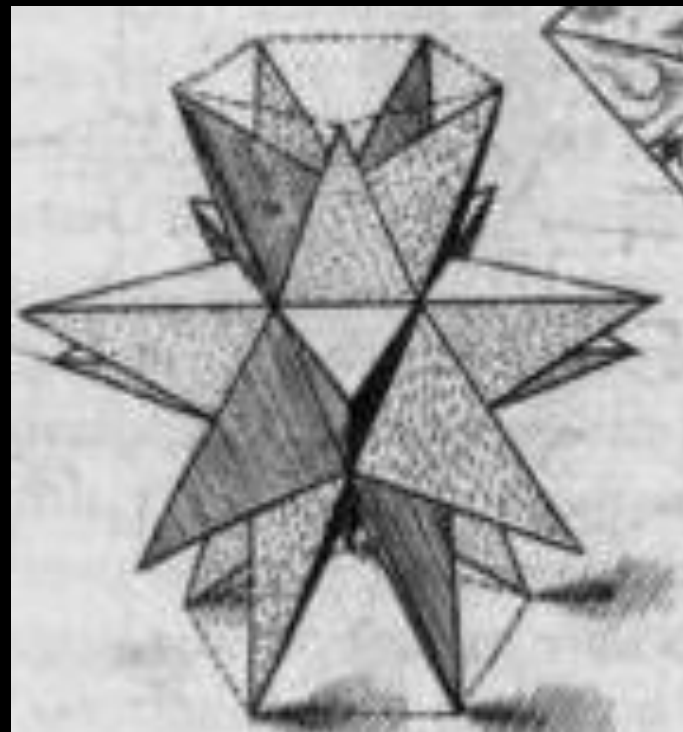
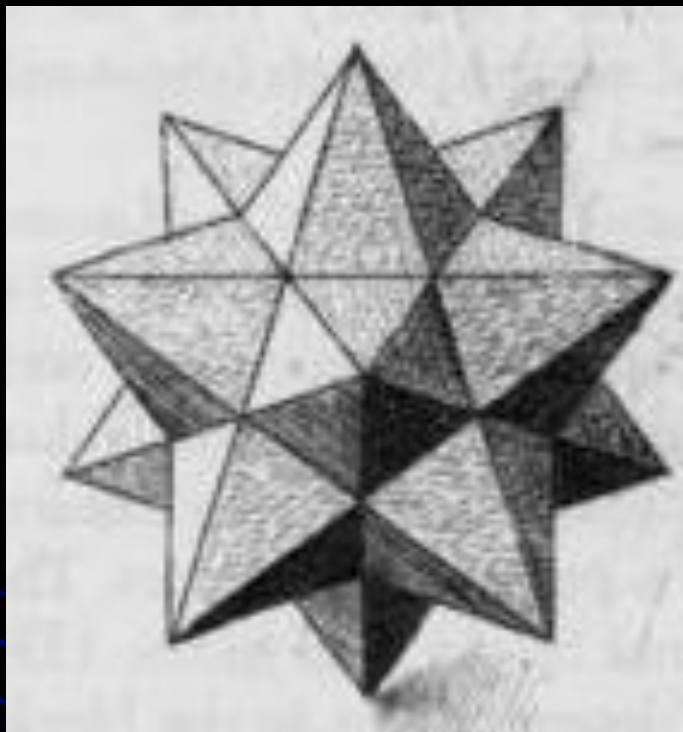
Pl. Luca Pacioli:

De divina proportione

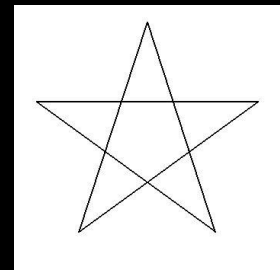
→ Leonardo ábrái

Kepler és az új szabályos testek

Ha a csillagsokszöget szabályos sokszögnek tekintjük, akkor Eukleidész téved, mert léteznek még egybevágó szabályos sokszögek által határolt szabályos testek.

A bolygómozgás törvényei

1. A bolygók nem kör-, hanem ellipszis-pályán keringenek a Nap körül, amely az egyik fókuszpontban áll.
2. A bolygót és napot összekötő szakasz egyenlő idők alatt egyenlő területeket sűrol
⇒ a naphoz közelebb gyorsabban halad, mint távolabb
(⇒ mind az egyenletes mozgás, mind a körmozgás elve megdől)
3. Az egyes bolygók keringési periódusainak négyzetei úgy aránylanak egymáshoz, mint Naptól mért (maximális) távolságaik köbei
(⇒ válasz a harmadik kérdésre)
  - + számos egyéb „harmónia”

Miért van ez így? Mert így rendezte el a Teremtő: matematikai minta alapján dolgozott

A szférák zenéje

- Püthagoreusok: a matematikai arányok zenei hangközöket fejeznek ki, tehát a kozmosz matematikai szimmetriája egy tökéletes zenei összhangzatnak felel meg
- Kepler: még jó, hogy ellipszis-pályák vannak, mert így az egyes bolygók pályájához számarány rendelhető (legnagyobb-
legkisebb távolság), és így kijön az összhangzat

HARMONICIS LIB. V. 207

omnia (infinita in potentiâ) permeantes actu : id quod aliter à me non potuit exprimi , quam per continuam seriem Notarum intermedia-

Saturnus Jupiter Mars ferè Terra

Venus Mercurius Hic locum habet etiam